

İSMAYIL HACIBƏYOVUN ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN "CƏNGİ" MÖVZUSUNA RAPSDİYASINDA AŞIQ YARADICILIĞININ TƏZAHÜRLƏRİ

Sevinc QULIYEVA

Məqalə İsmayıl Hacıbəyovun Üzeyir Hacıbəylinin "Cəngi" pyesi mövzusunda bəstələdiyi Rapsodiyanın aşıq yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri baxımından araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Aşıq musiqisinin janr nümunəsi kimi "Cəngi" qəhrəmanı xarakterli olub, melodik və harmonik dilində özünəməxsus xüsusiyyətlər formalaşmışdır ki, bu əlamətlər bəstəkar yaradıcılığında da təzahür edir. "Cəngi" fortepiano ilə orkestr üçün yazılmış virtuos xarakterli musiqi əsəridir. Bu əsərdə müəllifin yaradıcılığı üçün seçiyəyi olan neoklassik xatənləri öz ifadəsini tapmışdır.

Açar sözlər: aşıq, bəstəkar, fortepiano, neoklassisizm, virtuosluq.

Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano yaradıcılığında aşıq sənəti ilə bağlı müxtəlif proqramlı konsert pyeslərinə rast gəlirik. Proqramlı adı bilavasitə aşıq yaradıcılığı ilə bağlı olan əsərləri iki yərə bölmək olar: birincisi, "Aşıqsayağı" adı ilə bağlı əsərlərdir ki, bunlar aşıq sənətinin ümumi xüsusiyyətlərinin təəcəssümü ilə bağlıdır; ikincisi isə adlan aşıq yaradıcılığının janrları ilə bağlı əsərlərdir ki, bunlar daha konkret adlar daşıyır və janr xüsusiyyətlərini təəcəssüm etdirir. Biz bu qəbildən olan əsərlərdən biri - İsmayıl Hacıbəyovun Üzeyir Hacıbəylinin "Cəngi" pyesinin mövzusunda bəstələdiyi Rapsodiyaşdır.

Məlum olduq kimi, "Cəngi" - qəhrəmanlıq, cəngavərlik, mübariz ruhlı kütləvi Azərbaycan milli oyun - rəqəsidir. Cəngdə qılınc və qalxan oynatmaq, aç çərçəkə, nizə almaq, güleş və s. kimi hərəkətlər əksini tapır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan xalq musiqisində "Cəngi" adlanan instrumental havalar vardır; bu havalan, əsasən zurnaçlar dəstəsi və ya müxtəlif tərkibli xalq çalğı aletləri ansambları ilə edir. Təsədüfi deyil ki, Əfəsiyab Bədəlbəyli özünün "İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti"ndə aşağıdakılan yazmışdır: "Cəngi - qəhrəmanlıq və cəngavərlik ruhu ifadə edən gümrəh və şən musiqi əsəridir. Cəngi pəhləvanları yanında da, cidir düzündə də çalınır. Bir qayda olaraq zurnaçlar dəstəsi tərəfindən ifa olunur" [1, s.79]. "Cəngi" adlı instrumental raqs melodiyaları bir sıra mənbələrdə rast gəlirik.

Bununla yanaşı, aşıq yaradıcılığında da "Cəngi Koroluğu" və ya "Koroluğu cəngisi" adlanan havalar vardır ki, bu da qəhrəmanlıq mövzusunda hansı olub. Əminə Eldarovanın "Azərbaycan aşıqlarının musiqili-poetik terminoloji lüğəti"ndə [2, s. 615-631] "Cəngi" sözü ilə bağlı bir neçə şərhlər verilir. Məsələn, "Aşıq havalının əsasını təşkil edən poetik formalar" sırasında "Cəngi" göstərilir. "Şəxs adları ilə bağlı olan havalar, Azərbaycanın əfsanəvi qəhrəmanlarının adı ilə bağlı havalar" bölməsində "Cəngi Koroluğu", "Koroluğu cəngisi" kimi hava adları verilməmişdir. "Qəhrəmani havalar" sırasında da "Cəngi" havasının adı öz əksini tapmışdır.

T.Məmmədovun "Azərbaycan aşıq yaradıcılığı" dərsliyinin "Koroluğu aşıq havalının not yazılan irsi" bölməsində [2, s. 243-279] çəp olunmuş Qara Qarayev,

Cövdət Hacıyev və digər bəstəkarların not əlyazmalar arasında "Koroluğun cəngi havası" ("Koroluğun cəngisi") adlı bəş müxtəlif instrumental nümunəyə rast gəlirik. Həmin əlyazmalar 1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi-tədqiqat musiqi kabinetinin ekspedisiyalarında toplanmış materialların arasında qeyd alınmışdır.

Bundan əlavə, Tərləy Məmmədov tərəfindən müxtəlif aşıqlardan nota yazılmış vokal-instrumental not yazılan arasında "Cəngi Koroluğu", "Təbl-cəngi Koroluğu" havaları göstərmə bilərik. Bu havalan Ümumi kök - Qarağ kökü, Şah pərdə kökündə qurulub, mətni qoşma şeir formasındadır [2, s. 292-293].

Bütün bu not yazılmanın araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olar ki, bəstəkar yaradıcılığında bu havalanın ümumi ruhu, kökü, melodik, metro-ritmik xüsusiyyətləri əsas götürülsə də, konkret istifadə nümunəsi özünü göstərmir.

Azərbaycan klassik musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyli "Cəngi" adlı musiqi pyesinin müəllifidir. Bu, qeyd olunan havanın bəstəkar yaradıcılığında ən gözəl təəcəssümüdür. İlk dəfə 1941-ci ildə Azərbaycan xalq çalğı aletləri orkestri tərəfindən ifa edilmişdir. Əsər az sonra fortepiano üçün işlənmiş və bu transkripsiyası 1956-cı ildə Azərbaycan Musiqi Nəşriyyatında nəşr edilmişdir. "Cəngi" müxtəlif illərdə tar, kamaça, zurna, kanon və s. aletlər üçün də transkripsiyası olmuşdur. Əsərin böyük simfonik orkestr üçün variantı da var.

"Cəngi" pyesi ilə Ü.Hacıbəyli Azərbaycan musiqisinə yeni bir janrı yola açmasına zəmin yaratdı. Daha bəstəkar "Koroluğu" operasında cənginin müxtəməl simfonikləşdirilməsi təfsirini yaratmışdır. Onun ardıcılı olan Qara Qarayev "Yeddi gözəl" baletində isə xoreografik cəngi nümunəsi yaratmışdır. Qeyd edək ki, Səid Rüstəmov, Süleyman Əlşəgərov və başqa bəstəkarlarımızın cəngi xarakterli instrumental pyesləri vardır. Sonralar Soltan Hacıbəyov, Adil Gəray, Hacı Xanməmmədov və başqa bəstəkarlarımız bu janrdə yeni əsərlər bəstələmişlər.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında İsmayıl Hacıbəyov tərəfindən yazılmış maraqlı əsərlərdən biri

forteplano və simfonik orkestr üçün "Cəngi" mövzusunda Rapsodiyaşdır.

"Cəngi" mövzusunda Rapsodiya dahi Üzeyir Hacıbəylinin 90 illiyi münasibəti ilə yazılmışdır. Əsərdə Azərbaycan musiqisinin klassiki Üzeyir Hacıbəylinin mövzusunda istifadə olunması bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. İsmayıl Hacıbəyov tərəfindən "Cəngi"nin musiqisinə müraciət olunması bu ölməz əsərin müasir bəstəkarlıq texnikası ilə bir daha əbədləşmə istəyi idi.

"Cəngi" mövzusunda rapsodiya İsmayıl Hacıbəyovun ilk əsərləri sırasındadır. Əsər 1975-ci ildə yazılmışdır. Ümmüyyətlər, onun ilk əsərlərinin meydana gəlməsi XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Demək olar ki, bəstəkar özünü artıq ilk əsərlərdə ifadə etmiş və müxtəlif musiqi janr və formalarında qüvvəsini sinəyərək, özünə maraqlı yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu əsərdə müəllifin yaradıcılığının müxtəlif səhərlərində üzə çıxan neoklassik xatənləri öz ifadəsini tapmışdır.

"Cəngi" rapsodiyasında İsmayıl Hacıbəyov həmişəyəşər klassikaya, klassisizmin sabit norma və ənənələrinə sadıqlığına nümayiş etdirmişdir. Burada iki əsas cəhət özünü göstərir. Birincisi - İsmayıl Hacıbəyov özünün böyük və dahi sələfi Üzeyir Hacıbəyovun "Cəngi" mövzusunda müraciət etmişdir. İkinci cəhət - həmin musiqi materialını neoklassik şərhini yaratmışdır.

Maraqlıdır ki, Ü.Hacıbəyli həm XX əsrin əvvəlində musiqidə baş verən bütün təzahürlər, həm də XIX əsr romantizminə qarşı bigənə qalmışdır. Üzeyir bəyin əzəməti ondadır ki, yeni Azərbaycan bəstəkar musiqisinin qurulması üçün o, klassisizmi seçmişdir. Əlavə edək ki, bütün XX əsr boyu Azərbaycan musiqisi məntiqə uyğun olaraq klassik ənənələrə sadıq qalmış və bəstəkar yaradıcılığında Avropa musiqisinin apancı janr və formalarını təbii öz ifadəsini tapmışdır.

Respublikanın xalq artisti, professor Ülvyyə Hacıbəyova qeyd edir ki, Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yaradılan "Cəngi"nin variantını hazırlayarkən, İsmayıl Hacıbəyov özünün fortepiano və orkestr üçün Rapsodiyaşın işlədiyi zaman "bəstəkar həlli mümkünsüz olan məsələlərin həmişə özü üçün ən optimal həllini tapır. Burada həmişə məlum yolların, birbaşa təqliddən imtina edərək, özü üçün yaradıcılıq məqsədi müəyyənləşdirir, tarixi missiyasını anlamağa, Azərbaycanı milli neoklassisizmin başlanğıcını qoyur" [3, s.165].

Milli musiqiyə klassik baxış dedikdə - müəllifin öz klassikamıza münasibəti nəzərdə tutulur. Bu məqamda İsmayıl Hacıbəyovun bir ifadəsini yada salmaq yerinə düşərdi: "Azərbaycan musiqisi öz inkişafında artıq öz klassikasına bu günün mövqelərindən müraciət etmək səviyyəsinə çatmışdır" [3, s.165]. Bu, XX əsrin 70-ci illərindəki zamanın tələbi idi. Bu tələbdən irəli gələrək İsmayıl Hacıbəyov fortepiano və orkestr üçün "Cəngi" rapsodiyaşını yaratmışdır.

Üzeyir Hacıbəylinin bədi tapıntılarının zəminində İsmayıl Hacıbəyov tərəfindən tematik inkişaf prinsipləri, səslənmənin orkestr gücünün effekti işlənilən hazırlanmış, cürbəcür instrumental təmr və çalqlar istifadə olunmuş və texniki nailiyyətlər (tremolo, akkord

trelleri, oktava passajları, tersiya və sekstalar əsasında ikili notlar) əldə edilmişdir.

Əsərdə dinamikliyi bir çox üsullardan, dəqiq desək, orqan punktlarının istifadəsi ilə melodik və harmonik şəkildəyişmələri, ritmik, temp, struktur və faktura dəyişmələri istifadə olunmuşdur ki, bu da əsərin artıb-azalmaması, kulminasiya əmələ gətirir; bir sözlə, vacib formayardıcı rol oynayır.

"Cəngi" əsərində milli özgillərin təzahür formaları və məqam xüsusiyyətləri də diqqət cəlb edir. İsmayıl Hacıbəyov rapsodiya da milli qaynaqlardan bəhrələndirərək onların maraqlı şəkildə öz yaradıcılıq süzgecindən keçirir. Milli musiqizmin əsasını təşkil edən məqamlar, muğamların improvizasiya inkişaf prinsipləri, seçiyəyi ritmik quruluşlardan istifadə edir. Ona görə də "Cəngi" də milli mənsubiyyət aydın şəkildə özünü göstərir.

Əsərin təhlili prosesində müəyyən olundu ki, xarakter etibarilə mövzular (Giriş - Enerjico, 4/8; I mövzu - "g" mayalı "Çahqarhag"; II mövzu - "a" mayalı "Şur") çox müxtəlifdir.

Mövzular arasındakı keçidlər üstalığı yerinə yetirilmişdir. İlkini mövzuya qayıdış (reprima) keçidi mükəmməldir. Bir tərəfdən bəstəkarın müasir təfərdən irəliləyən musiqi dilini, digər tərəfdən isə mövzular arasında yaranan məqam modulyasiyalan körpü rolunu oynayır. Bununla belə İsmayıl Hacıbəyov "Çahqarhag" məqamının özülünə toxunmur, onun məyəsini deyir. Yeni zamanda, başlanğıc sxemi məhkəm olar ki, saxlayır.

Milli məqam məsələsi burada əsas formayardıcı xüsusiyyətə malikdir. Bu da özünü ədə göstərir ki, rapsodiya da bir məqamdan digərinə keçid bölmələrin bir-birini əvəz etməsi ilə üst-üstə düşür. Beləliklə də, məqam dəyişənliyi həm əsərin forması, həm də emosional əhval-nühiyyəsi ilə müşayiət olur.

Ənənəvi musiqinin janr nümunəsi kimi "Cəngi"nin melodik və harmonik dilində özünəməxsus xüsusiyyətlər formalaşmışdır ki, bu əlamətlər bəstəkar yaradıcılığında da təzahür edir. Bunlardan biri melodiyanın qəhrəmanı, möhkəm, iradəli xarakterli ilə bağlıdır. Bu da metro-ritmik quruluşda dəqiq bölümlü xənlər daxilində punktr ritmi notların səkkizliklərin növbələşməsindən əmələ gəlir. Bu ritmik quruluş bütün əsər boyu saxlanılırq, melodiyanın üstün bünövrəsinə çevrilir. Melodiyanın quruluşu metro-ritmik ölçü çərçivəsində istinad pillənin ətrafında yüksələn-ənən gəzmişlərdən yaranır. Əsas cəhətlərdən biri melodiyanın harmonik əsasının sabitliyi ilə bağlıdır. Belə ki, ənənəvi aşıq havasının kökünü "Ümumi kök"lə bağlı olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, həmin kvartakvinta quruluşu akkord bəstəkar əsərlərində də saxlanılırq, harmonik müşayiətin əsasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkar yaradıcılığının milli özünəməxsusluğu bu və ya digər formada bütün əsərlərdə hər zaman mövcud olmuşdur. Yəni, bu və ya digər əsərdə bəstəkarın öz qarşısına qoyduğu tələblərdən asılı olaraq, zamanı gəldikdə yeni-yeni xüsusiyyətlər əldə olub, onların bəzilərinin ön planda, digərlərinə isə arxa planda göstərir.

